

FURLANSKA HISTORIOGRAFIJA IN NEKATERE ETNIČNE, JEZIKOVNE, VERSKE IN SOCIALNE SKUPINE

Neva MAKUC

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Raziskovalna postaja v Novi Gorici,
SI-5000 Nova Gorica, Delpinova 12
e-mail: neva.makuc@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

Prispevek se posveča historiografskim spisom, ki so nastali na območju Furlanije v prvih treh stoletjih beneške oblasti izpod peresa domačih avtorjev, ki so se čutili vpete v italijanski jezikovni in kulturni prostor, v zvezi s splošnimi tendencami v njihovem dojemanju družbe in načinu dojemanja in kategoriziranja njenih članov, natančneje njihov odnos do etničnih, jezikovnih, verskih in socialnih skupin.

Ključne besede: mentaliteta, historiografija, Furlanija, etnične skupine, Turki, Slovani

LA STORIOGRAFIA FRIULANA ED ALCUNI GRUPPI ETNICI, LINGUISTICI, RELIGIOSI E SOCIALI

SINTESI

Il contributo si sofferma sulla produzione storiografica prodotta nella regione friulana nel corso dei primi tre secoli del potere veneziano dalla penna degli autori locali che si sentivano inseriti nel contesto linguistico e culturale italiano, in relazione alle tendenze generali nella loro percezione della società e nel modo in cui intendevano e categorizzavano i loro membri (con particolare attenzione al loro atteggiamento verso i gruppi etnici, linguistici, religiosi e sociali).

Parole chiave: mentalità, storiografia, Friuli, gruppi etnici, Turchi, Slavi

Miselni svet ljudi, ki so živeli med 15. in 17. stoletjem, so zaznamovale in uravnavale predstave in norme, ki so izvirale iz antičnega in srednjeveškega časa. Prav obdobju, ki je predhodno globokim spremembam 18. stoletja, se posveča pričujoči članek, ki skuša skozi oči furlanskih historiografov odkriti delček tedanjega miselnega sveta. Arturo Cronia je historiografijo označil kot "*specchio fedele della sua epoca, anche se tendenziosa e limitata*" (Cronia, 1958, 39). V tem ogledalu, pred katerega historiografi postavljajo lasten pogled na pretekli in sodobni čas, morda v določeni meri izkrivljen od njihovih namenov in interesov, morda celo laži in potvarjanj, pa se vsekakor zrcali njihov miselni svet in njihov intelektualni horizont. Znotraj širšega miselnega sveta zavzema svojevrstno mesto njihova percepcija družbe, ki jih je obkrožala, in način, kako so njene člane dojemali in kategorizirali. Pričujoči prispevek skuša podati neke splošne tendence v dojemanju različnih etničnih, jezikovnih, verskih in socialnih skupin s strani domačih furlanskih¹ historiografov, ki so v prvih treh stoletjih beneške oblasti na furlanskem območju – ta je bila vzpostavljena leta 1420 s prisvojitvijo kneževine oglejskega patriarha – spisali historiografska dela, posvečena furlanski preteklosti. Članek se neposredno osredotoča na historiografe, ki so živeli in ustvarjali med 15. in 17. stoletjem ter so pripadali romanski jezikovni skupini, kar pa ne pomeni, da v teku tega dolgega obdobja posamezne avtorje niso zaznamovale tudi občutne razlike.²

V obravnavanem obdobju so najbolj odločilno vlogo v vsakdanjem življenju igrale stanovske razlike, ki so bile kot kriterij delitve prebivalstva tudi najgloblje občutene. Pisanje srednjeveških in novoveških avtorjev je zaznamovalo preziranje nižjih, kmečkih slojev in skoraj popolno odsotnost le-teh v historiografskih spisih. Od sredine 16. stoletja se je začela pojavljati tudi izredno zaničevalna predstava o neumnem in hudobnem kmetu (Fontana, 2003, 96; Freedman, 1997, 49–69; Hobsbawm, 1997, 237–253). Omenjeno preziranje pride do izraza tudi v obravnavanih historiografskih spisih, posvečenih furlanski preteklosti, ki se delitvam prebivalstva ne posvečajo direktno, vendar so stanovske razlike kot rigidna in samoumevna družbena realnost, vseskozi razpoznavne iz kontekstualnega ozadja. Historiografi, pripadniki višjega sloja, so se v glavnem osredotočali na politično dogajanje, na posamezne fajde, vdore, cerkveno zgodovino itd., v njihovih delih ni bilo prostora za širše plasti prebivalstva, ki so le izjemoma pokukale iz sence, saj niso bile predmet njihovega zanimanja. Eno izmed takšnih izjem predstavlja poročanje o znamenitem uporu leta 1511, ko je kmečko prebivalstvo in revno videmsko meščanstvo oplenilo in požgalo nekatere palače in gradove fevdalnega in mestnega plemstva. Upor, ki ga je Furio Bianco označil kot "*il più vasto movimento di insurrezione popolare e contadina*

-
- 1 V pričujočem članku se izraz furlanski nanaša na Furlanijo kot zgodovinsko in geografsko enoto, ne na Furlane kot lingvistično skupino.
 - 2 Npr. zlasti v začetku obravnavanga obdobja so bila ob občutku povezanosti in sklenjenosti furlanskega območja še posebno izrazita kampanilistična čustva.

nell'Italia rinascimentale" (Bianco, 2004, 44), je globoko pretresel furlansko družbo in sprožil vrsto krvavih obračunavanj, ki so se nato vlekla še več kot pol stoletja. O uporu so poročali mnogi sodobni historiografi, na primer Antonio Belloni, Gregorio Amaseo, Giovanni Battista di Cergneu in Giovanni Candido. Slednji je na primer krivdo za bes ljudi pripisal zgolj ščuvanju videmskega plemiča Antonija Savorgnana in želji po plenjenju, ni se zanimal za globlje vzroke nihovega nezadovoljstva, poleg tega je njegov pogled na nižje sloje zaznamovalo vzvišeno plemiško preziranje. Negativen odnos do nižjih slojev pa je prisoten tudi v mnogih drugih furlanskih historiografskih delih. Nekatera dela so izražala zaničevanje do nižjih slojev ali so jim celo pripisovala prirojene, večinoma negativne lastnosti. Tako na primer Faustino Moiseso piše o "*ordinaria viltà della natura contadinesca*" (Moiseso, 1623, 178). Po drugi strani pa so historiografi slavili različne plemiške rodbine, pri čemer je, tako kot tudi pri njihovem dojemanju etničnih skupin in uporabi geografskih imen, pogosto prišlo do izraza nagnjenje k iskanju in poudarjanju čim starejših izvorov. Starejša kot naj bi bila zgodovina določenega mesta, dežele, etnične skupine itd., tem bolj cenjena je bila. V želji po opevanju določenih plemiških družin so zato začetnike posameznih rodbin postavljali v čim starejša obdobja zgodovine in na ta način naredili hude anahronistične spodrseljaje. V delih Gian Giacoma D'Ischie beremo, na primer, o dogodivščinah, ki naj bi jih goriški grofje doživljali v Atilovem času (D'Ischia, 1678, 81–82; 1684, 2–3)! Podobno Soldoniero di Strassoldo izvor svoje rodbine postavlja vse v čas vladanja rimskih kraljev, pri čemer se sklicuje zgolj na neke *antiche nostre scritture*. Ob tem napravi še dodaten anahronistični spodrseljaj: brata, ki naj bi ustanovila rodbino in ki naj bi se na furlansko območje preselila v času vladanja rimskih kraljev, naj bi bila celo katolika (Strassoldo, 1895, 76–77)!

V delu *Leggi e costumi dei Furlani sotto diciotto Patriarchi d'Aquileia* Marc'Antonija Nicolettija izstopa povezava med stanovskimi razlikami in etnično pripadnostjo oz. predstava, da družbena razslojenost temelji na (nekdanjih) etničnih diferenciacijah. Nicoletti namreč piše, da so se v času posvetne oblasti oglejskih patriarhov nekateri razglašali za "Rimljane" (*Romani*), drugi za "Langobarde" (*Lombardi*) in tretji za "Bavarce" (*Bavari*) ter živeli in se oblačili v skladu z običaji posamezne nacije ("*vestendo e vivendo sotto i riti particolari alla loro nazione*"). Omenjenemu je dodana razlaga, da se je raznolikost izvorov pretvorila v stanovske razlike. Poleg tega Nicoletti v istem odlomku delitev prebivalstva, pomenljivo označeno kot nedvoumno ("*una certa ed indubitata distinzione di grado*"), predstavi kot delitev na štiri hierarhične skupine, in sicer na kneze (*le persone del Principe*), plemiče (*nobili*), svobodne (*ignobili*) in podložnike (*servi*) (Nicoletti, 1927, 6–7). V nadaljevanju pa kot prednike večine sodobnih plemiških družin označi "Germane" oz. pripadnike drugih nacij ("*Germani, oppure uomini d'altra nazione*"), ki so spremljali cesarja Konrada II. v Italijo; del plemstva pa naj bi izviral tudi iz ostrogotske Ravenne (Nicoletti, 1927, 30–33).

Kriterij stanovske pripadnosti je bil tako odločilen in tako globoko občuten, da so sekundarno vlogo igrali kriteriji verske, jezikovne ter sploh etnične narave. Posebne pozornosti je vreden odnos obravnavanih historiografov do etničnih skupin, ki je v določenih primerih tesno prepleten z odnosom do jezikovnih in verskih skupin, pa tudi do stanov. Raziskovanje percepcije etničnih skupin v preteklosti predstavlja svojevrsten izziv, saj se je potrebno distancirati od današnjega načina dojemanja etničnih in nacionalnih skupin, kar tudi predstavlja izredno kompleksno problematiko, saj lahko kmalu zabredemo v anahronistične spodrsaljaje, ter se povsem vživeti v duh časa, ki ga preučujemo. Z ozirom na to lahko historična semantika predstavlja izvrstno pomagalo pri poskusu rekonstrukcije miselnega sveta omenjenih historiografov. Že sama izbira določenih etnonimov lahko namreč razkrije določeno znanje, percepcije ali čustva v odnosu do določenih skupin, v določenih primerih lahko predstavlja le vrh ledenika, pod katerim se skriva kompleksen miselni svet oz. sklop predstav o prostoru in času.

V celoti gledano, so obravnavani historioografi tako sodobnim kot antičnim in srednjeveškim etničnim skupinam posvečali zelo malo neposredne pozornosti. V svojih delih so jim namenili zelo malo prostora, a kljub temu lahko v določeni meri posamezna poročila, zlasti tista, ki se nanašajo na t.i. barbarska ljudstva in na bežne omembe nekaterih sodobnih etničnih skupin, razkrivajo način dojemanja etničnih skupin in njihovega razvoja oz. bolje stanja. Ob tem pa je potrebno upoštevati, da je odsotnost pozornosti do etničnosti odraz ne le sočasnih historiografskih praks in norm, temveč tudi miselnega sveta in intelektualnega obzorja višjih slojev.

Glede obravnavanih historiografov lahko trdimo, da so dojemali in zaznavali etnične razlike, vendar na povsem drugačen način kot bi na primer pričakovali za historiografe 19. stoletja, ki jih je karakteriziralo že moderno dojetje etničnosti oz. nacionalnosti. V obravnavanih delih so pomenljive omembe, ki jasno določajo etnično pripadnost nekaterih posameznikov, pa čeprav so v določeni meri prepletene z geografskimi in političnimi konotacijami. Gian Giacomo Capodagli na primer pogosto pri omenjanju posameznih patriarhov nekaterim dodaja oznako *tedesco* (npr. "*Popone di nascita Tedesco*" (Capodagli, 1977, 19), "*Popone di nazione tedesco*" (Capodaglio, 1852, 55). Tudi nekatera druga dela poudarjajo nemški izvor nekaterih oglejskih patriarhov, nekaj pa je tudi primerov, ki izpostavljajo slovanski izvor oglejskega patriarha Friderika II. (um. 1086), ki ga Giuseppe Bini na primer označuje kot "*Slavo di nazione e di costumi*" (Bini, 1872, 22). Kot Slovana ga označuje tudi Pietro Antonio Codelli, saj piše, da so patriarha ubili "*Schiavoni suoi nazionali*" (Codelli, 1783, 49). Historioografi so zaznavali etnične razlike, vendar pa poglobljanje v njihove spise razkriva, da, v celoti gledano, tem razlikam niso pripisovali velikega pomena ter napeljuje na domnevo, da so na osnovi antične in zgodnjersrednjeveške tradicije,³ na

3 Že antične predstave je karakteriziral dvojen način dojemanja etničnih skupin: Sveto pismo predstavlja na primer na eni strani Jude kot konstitucionalno skupnost, na drugi pa druge etnične skupine

eni strani dojemali lastno skupnost (*Furlani, Forlani, Foroiulienses*) kot skupek etnično in jezikovno izvorno različnih posameznikov, ki so jih povezali v sklenjeno skupino določeni politični in družbeni dejavniki, na drugi strani pa tuje etnične skupine kot homogene ter biološko, z objektivnimi kriteriji določljive skupnosti. Ena izmed ključnih lastnosti njihove percepcije etničnosti je izrazita biološka koncepcija etničnih skupin, ki je razvidna tako pri obravnavanju sodobnih kot antičnih in srednjeveških etničnih skupin. Prepričanje, da je pripadnost etnični skupini pogojena z objektivnimi parametri oz. da temelji na skupnem izvoru, je bilo le umišljeno in se je morda navdihovalo pri lingvistični kontinuiteti in pri nagnjenju k zapolnjevanju lankun v znanju z že znanimi podatki o določenih skupinah.⁴ Velja podčrtati starodavnost dojemanja etničnih skupin kot skupnosti, razločljivih na podlagi objektivnih kriterijev, saj je prisotno že v delih antičnih piscev, na primer Plinija Starejšega (Geary, 2005, 50–177). Nasprotno pa se je konec 19. stoletja s prelomnim prispevkom Ernesta Renana *Qu'est-ce qu'une nation?* postopoma začelo v etničnih skupinah prepoznavati skupnosti, temelječe na subjektivnih kriterijih. V drugi polovici 20. stoletja se je uveljavilo spoznanje, da so povezovalni element zgodnesrednjeveških etničnih skupin dejansko predstavljala "tradicijska jedra" oz. skupni običaji in prakse ter upoštevanje določenih norm. Omenjene skupine, katerih narava je bila polietnična, so bile dejansko konstitucionalne skupnosti, dinamične, spremenljive ter pogosto odvisne od vojne sreče (Štih, 1995, 1–2; 2000, 383–384; 2004, 16; 2005, 227–237; 2006, 25–47; Wolfram, 1991, 177).

V obravnavanih delih je omenjena biološka koncepcija izražena večinoma neeksplicitno, posredno. Nekateri redki avtorji pa tudi jasno izražajo prepričanje o biološki determiniranosti določenih etničnih skupin. Nicoletti pri omenjanju kraških prebivalcev – imenuje jih *"Giapidi, o Carsi, o Tarsi"* in jih najverjetneje dojema kot posebno etnično skupino, ki naj bi že v najstarejšem obdobju naseljevala Kras (*Carniola secca*) in jih opiše kot *"huomini pastorali, di bello aspetto, di corpo dritto, et eleuato, di pacienza bellicosa, e di tanta alterezza, da così ignobili riferiscono la lor prima origine alla Nobiltà Romana"* – piše, da le-ti sklepajo poroke le v okviru vasi, zato da ne bi "omadeževali [svoje] krvi" (*"per non imprimer alcuna macchia nel sangue"*) (Nicoletti, 1870–1871, 54). Posledica biološke koncepcije je predstavljalo pripisovanje prirojnih fizičnih in psihičnih lastnosti določenim etničnih skupinam, kar doseže kar stereotipne razsežnosti. Že omenjeni Bini je na primer menil, da so Benečani po naravi (*"secondo la naturale indole"*) nagnjeni k miru in umerjenosti. V skladu s

kot biološko določljive skupnosti. Tudi rimski pisci so na eni strani obravnavali Rimljane kot konstitucionalno skupnost, temelječo na rimskem pravu, na drugi pa t.i. barbarska ljudstva kot z objektivnimi kriteriji določljive skupnosti (Geary, 2005, 50–177).

4 Na podobno prakso je opozorila že Darja Mihelič v zvezi z poznoantičnimi in zgodnesrednjeveškimi historiografi, ki so identiteto določenih etničnih skupin ali konglomeratov etničnih skupin opredeljevali v skladu z že pridobljenimi podatki o določenih etničnih skupinah (Mihelič, 2000, 845).

tem, da so obravnavani historiografi sami sebe pogosto dojemali kot naslednike rimske civilizacije, so neredko t.i. barbarskim ljudstvom pripisovali določene negativne lastnosti, kot na primer pijančevanje in prenajedanje. Nicolò Canussio pa je v popivanju in veseljačenju videl tudi vzrok Atilove smrti, glede avarskega kagana pa je zapisal, da je "po barbarskih navadah poželjiv plena" ("*pro more barbarico praeda avidus*") (Canussio, 1990, 64). Biološko dojetje narave etničnih skupin, ki ima, kot je bilo že omenjeno, antične in srednjeveške korenine, je tesno povezano s prepričanjem, da so etnične skupine neke vrste homogene in dokaj nespremenljive figure, ki se premikajo skozi čas. Pogosto so v posamezni etnični skupini videli preprosto biološko nadaljevanje večinoma ene izmed v preteklosti živečih etničnih skupin. V skladu s predstavo o neke vrste kontinuiranem etničnem stanju, ki naj bi se linearno in večinoma enolično vleklo skozi stoletja, je obstoj nemalo sodobnih etničnih skupin bil anahronistično prenesen vse v antični ali zgodnjerednjeveški čas. Enačili so namreč lahko tudi etnični skupini, ki sta dejansko živeli v zelo oddaljenih časovnih obdobjih. Sodobni prebivalci Francije so bili pogosto enačeni s Franki, ki so se stoletja poprej borili ob boku karolinških kraljev, tako na primer Gian Giacomo D'Ischia občuduje "Francoze", češ da predstavljajo eno izmed najbolj plemenitih evropskih ljudstev, ker naj bi si uspeli pridobiti cesarsko dostojanstvo (D'Ischia, 1662, 2). Tovrsten izredno poenostavljen pogled na dejansko zelo zapleten etnični razvoj je v spisih izražen na različne načine, ki se pogosto med seboj tudi prepletajo:

1. Pogosto so se za poimenovanje sodobnih etničnih skupin posluževali etnonimov določenih v preteklosti živečih skupin, kar ne odseva le določenega načina dojetja etničnih skupin, temveč tudi priljubljene prakse antikiziranja etničnih in zemljepisnih imen. Lahko pa so, obratno, eksplicitno označevali pretekle etnične skupine s sodobnimi etnonimi. Pogosto so na primer poleg že omenjenih Francozov tudi Španci in Italijani preneseni v antično obdobje, tako lahko na primer v delih Gian Giacoma Capodaglija in Basilia Asquinija beremo, da sta cesarja Teodozij Veliki in Dioklecijan bila po rodu "Španca".⁵

2. Omenjena koncepcija pride do izraza tudi v dihotomiji predniki-potomci. Pripadniki določene etnične skupine so označeni kot neposredni potomci določene starejše skupine. Pogosto je med Ogrri 10. stoletja in zgodnjerednjeveškimi Avari potegnjena linearna razvojna linija, saj so slednje na podlagi tega, da je naseljitveno območje obeh skupin bila Panonija in da jih je označeval podoben način življenja, neredko dojemali kot neposredne prednike Ogrov. Poleg tega je mnogo furlanskih historiografov podobno kot nekateri drugi sočasni historiografi (npr. Joannes Ludovicus Schönleben, Marcus Hansiz) (Mihelič, 2000, 863–936) Avare mešalo še s Huni.

3. Manj pogosto, a toliko bolj pomenljivo, je preprosto enačenje dveh etničnih skupin, od katerih ena pripada sodobnemu času, druga pa lahko tudi zelo oddalje-

⁵ "*Teodosio di nascita Spagnolo*" (Capodaglio, 1852, 35); "*essendo Diocleziano stato Spagnuolo*" (Asquini, 1974, 11).

nemu obdobju. Giovanni Candido je na primer izrecno enačil sodobne Moravce z antičnimi Markomani, Poljake pa z Gepidi, pri čemer je dodal, da jih nekateri enačijo s Sarmati (Candido, 1521b).

Podatki, vezani na posamezne etnične skupine, se v glavnem nanašajo na posamezne vdore, selitve itd., torej na golo faktografijo. Podatki bolj subjektivne narave, ki bi razkrivali določeno mnenje ali odnos do etničnih skupin, so z izjemo Otomanov zelo redki oz. so v glavnem izraženi bežno ali razpoznavni le v grobih obrisih. Iz dela Nicola Canussia lahko na primer razberemo hvaležnost do Langobardov, ker so z ustanovitvijo forojulskega vojvodstva območju povrnili življenjsko moč, ter rahlo slabšalen ton do sodobnih Nemcev, iz del Gian Giacomina D'Ischie pa zaničevanje Judov in Grkov ter občudovanje Nemcev in Francozov.⁶ Malo bolje so zastopane tiste antične in zgodnjerednjeveške etnične skupine, ki so s svojimi vdori in selitvami globoko zarezale v zgodovinski razvoj furlanskega območja, kot na primer Huni, Avari, Langobardi in Slovani. V določeni meri je na to vplivala narava uporabljenih virov, zlasti naslanjanje na neprecenljivi spis *Historia Langobardorum*, ki ga je v 8. stoletju spisal čedajski pisec langobardskega rodu Pavel Diakon in ki je v neposredni ali posredni obliki predstavljal poglavitni vir za kasnejša historiografska dela. Na furlanskem ozemlju so v naslednjih stoletjih nastali le maloštevilni historiografski spisi, predvsem kronike in sezname patriarhov, dokler se ni v 14. in 15. stoletju nekoliko povečala historiografska produkcija. Odsotnost s spisom Pavla Diakona primerljivo pomembnih in z etničnimi podatki tako bogatih virov dokazuje na primer že zgolj primerjava prostora, ki je namenjen avarskim vdorom 7. stoletja in ogrskim vdorom 10. stoletja, saj avarskim vdorom na podlagi spisa Pavla Diakona historiografi posvečajo mnogo več pozornosti kot ogrskim, pa čeprav časovno bližnjim.

Tudi kar se tiče časovno bližnjih ali celo sodobnih etničnih skupin (npr. Slovanov, Nemcev, Judov), lahko ugotovimo, da so podatki, v celoti gledano, precej skopi, čeprav je nekoliko več pozornosti namenjene tistim skupinam, katerih različnost je bila ne le zaradi etničnih, temveč tudi verskih in drugih razlik posebno občutena, saj je delovala nenavadna in tuja. Pri odnosu do Judov, Grkov in Otomanov⁷ sta namreč tesno prepletena tako pogled na etnične skupine kot pogled na verske skupine, saj ta odnos odraža ne le zaznavanje izrazite etnične drugačnosti omenjenih skupin napram

6 Poleg tega je na primer Paolo Fistulario naklonjeno pisal o langobardskemu obdobju furlanske preteklosti (Fistulario, 1759, XXI), medtem ko je Nicoletti občudoval Teodorikovo modro vladanje, v času katerega naj bi se med drugim del furlanskega plemstva "krvno pomešal" (*mescolò il sangue*) z langobardskimi plemiči in vojščaki, in obžaloval prihod Langobarov v Italijo, ki naj bi zaključil to srečno obdobje (Nicoletti, 1927, 31–33). Pozitivni oceni omenjenih dveh avtorjev pa imata zgolj politično konotacijo, ki se nanaša na politične razmere; odsotna je etnična konotacija oz. naklonjenost do Gotov in Langobardov kot etničnih skupin.

7 Za označevanje pripadnikov skupin, ki so s svojimi vpadi prizadeli Furlanijo in sosednje dežele, bo uporabljen izraz Otomani, ki v nasprotju z etnično oznako Turki odraža zgolj politično konotacijo, vezano na Otomanski imperiji, saj so vpadniki pripadali različnim etničnim in tudi verskim skupinam.

furlanskemu prebivalstvu, temveč tudi pomen katoliške identitete piscev. Etnični stereotipi pridejo najbolj do izraza prav pri omenjenih treh skupinah. Jude je na primer že omenjeni D'Ischia bežno opisal kot podlo drhal, Grkom pa je pripisal prirojeno hudobijo, zvitost in barbarsko naravo (D'Ischia, 1678, 53, 57, 88 in 197). V celoti gledano, pa so Judje in Grki le bežno omenjeni in niso deležni posebne pozornosti, medtem ko je zaradi aktualnih dogodkov najgloblje občuten in posledično tudi mnogo bolj transparenten odnos do Otomanov. V številnih delih obravnavanje Otomanov predstavlja namreč izjemen pojav, saj je Otomanom, ki so s svojimi vpadi ne le silovito posegli na furlansko območje, temveč so s svojimi osvajanji vnesli nemir v ves krščanski svet, v nasprotju z drugimi etničnimi skupinami posvečene precej pozornosti. Poleg tega ne gre zanemariti vloge, ki so jo Otomani odigrali v širšem, evropskem kontekstu: predstava o njih je odigrala odločilno vlogo pri ustvarjanju zavesti o obstoju enotne, na krščanski veri temelječe družbene skupnosti oz., če uporabimo posrečen izraz Tomaža Mastnaka, t.i. kristjanstva. Otomani so od druge polovice 14. stoletja začeli predstavljati ne le enega izmed nasprotnikov, temveč najpomembnejšega sovražnika kristjanstva. Do znamenitega otomanskega poraza pri Kahlenbergu 13. septembra 1683, je kar tri stoletja zaznamoval veliki strah pred "Turki". Zatem si je Zahod nekoliko oddahnil, kar je dopustilo nekoliko bolj sproščeno ukvarjanje z muslimanskim svetom. V srednjem veku je bilo poznavanje islamskega sveta zelo pomanjkljivo in polno zablod in napak, ki so si jih prisvajala tudi naslednja stoletja, po drugi strani zaznamovana tudi z nekoliko bolj poglobljenim odkrivanjem muslimanskega sveta, pri čemer so ključno vlogo odigrale Benetke s svojo odprtostjo in svojimi bogatimi stiki s tem svetom (Cardini, 2003, 224–250; Hay, 1995, 41–53; Mastnak, 1995, 135–156; 1996, 62–74, 270; Pust, 2007, 210–219). Kot je bilo že omenjeno, so se z Otomani ukvarjali tudi furlanski historiografi, ki so se osredotočali v prvi vrsti na njihove vpade konec 15. stoletja v Furlanijo, pa tudi v sosednje dežele. Iz njihovih del seva globoka zaskrbljenost nad širjenjem otomanske oblasti. Nekateri historiografi so posvetili vpadam cele spise, pa čeprav krajše, kot na primer Jacopo Valvasone di Maniago in Jacopo di Porcia. Otomane so dojemali kot barbare ali – če uporabimo Valvasonejeve besede – kot "*feroci, crudeli et potenti inimici di tutta 'l Christianesimo*" (Valvasone, 2005, 11). Nekatera dela so se zaključila prav z upanjem, da bodo krščanski vladarji uspeli krščanski svet rešiti pred "turško" nevarnostjo. Zaskrbljenost preraste v globok strah pri tistih avtorjih, kot na primer pri Giovanniju Candidu in Gian Giacomu D'Ischii, ki so kot sodobniki doživljali pomembne otomanske uspehe, ki so razburili krščanski svet, kot osvojitve Sirije in Egipta v drugem desetletju 16. stoletja, otomanski prodor leta 1663 globoko na evropsko celino, mir v Vasvárju leta 1664, beneško izgubo Krete leta 1669 itd.

V zvezi z odnosom do etničnih skupin se postavlja vprašanje odnosa obravnavanih historiografov, ki so pripadali italijanski jezikovni in kulturni sferi, do slovanskega prebivalstva, ki je živelo v njihovi neposredni bližini. Naj zgoj omenimo, da je po-

Sl. 1. Zemljevid "Furlanija in Istra od 1514 do 1797" (vir: Gortani, 1930, 126).

Fig. 1: The map "Friuli and Istria between 1514 and 1797" (source: Gortani, 1930, 126).

znavanje Slovanov v italijanskem svetu bilo tako v srednjeveškem kot novoveškem obdobju izredno pomanjkljivo ter v glavnem omejeno na slovansko determinirane državne tvorbe ter na prebivalce vzhodne jadranske obale, ki so bili v tesnem stiku z beneško republiko (mišljeni so prebivalci današnjega hrvaškega, ne slovenskega ozemlja) (Cronia, 1958, 39–359). Maloštevilni podatki, ki jih o Slovanih prinašajo obravnavana historiografska dela, se omejujejo večinoma na zgodnesrednjeveške Slovane z današnjega slovenskega ozemlja in na njihove boje z Langobardi ter temeljijo na poročilih Pavla Diakona. Bistvenega pomena je poimenovanje slovanskega prebivalstva današnjega slovenskega prostora, ki je bilo večinoma označeno s splošno

oznako Slovani (*Slavi*), izjemoma pa tudi z drugimi imeni, celo gentilnimi. Ko Giovanni Candido poroča o Slovanih na podlagi (najverjetneje posrednega poznavanja) podatkov, ki jih posreduje delo Pavla Diakona, ponekod ohranja Diakonovo oznako *Sclavi*, ponekod pa jo spremeni bodisi v *Carnunti*, bodisi v *Illyrici*. Slovane, katere Pavel Diakon omenja v zvezi z zmago forojulskega vojvode Wektarija, je spremenil v Karnunte (Karantance), Slovane, ki so vpadli v beneventsko vojvodino, pa v Ilire. Najbrž je Candido (ali morda vir, na katerega se je neposredno naslanjal) razumel, da so napad izvedli Slovani z vzhodne jadranske obale in Pavlove Slovane v skladu s prakso antikiziranja etničnih in geografskih imen preimenoval v Ilire, ki so v določenih humanističnih krogih veljali za direktne prednike južnih Slovanov (Makuc, 2006, 51–64). V nekaterih delih se odraža obravnavanje sodobnih Slovanov z območja Kranjske ali zgolj Krasa tudi kot neposrednih potomcev antičnih Japodov. Tudi že omenjeni Candido je z imenom Japodov (*Iapides*), opisanih kot bojevito antično plemo, ki naj bi živelo onstran Alp, označeval sodobno slovansko prebivalstvo, ki naj bi živelo – če sklepamo po analogiji z njegovim označevanjem Kranjske z imenom Japidija – na Kranjskem.

V celoti gledano, se v obravnavanih historiografskih delih sodobno slovansko prebivalstvo z današnjega slovenskega ozemlja omenja še redkeje kot srednjeveško, in sicer večinoma zgolj bežno kot prebivalstvo določenih vasi ali v zvezi s spopadi, povezanimi s furlanskimi fajdami in otomanskimi vpadi, izjemoma pa (na podlagi Piccolominijevih poročil) tudi v zvezi z ustoličevanjem koroških vojvod. Tako na primer Gregorio Amaseo, pripadnik strumierovske stranke, piše, da je vodjo nasprotne, zamberlanske stanke Antonija Savorgnana v briških Vipolžah premagalo majhno število "hribovskih Slovančkov" ("*Schiavetti montari*") (Amaseo, 2004, 130). Najverjetneje ima raba pomanjševalnice zgolj funkcijo omalovaževanja Savorgnanovih nasprotnikov in posledično poudarjanje vojaške nesposobnosti osovraženelega Savorgnana, kateremu je Amaseo pripisoval krivdo za upor leta 1511, in ne izraža zaničevanja slovanskega prebivalstva v etničnem smislu, saj so historiografi v prvi vrsti zaznavali njihovo jezikovno, ne toliko in ne nujno etnično drugačnost. Če je poleg omalovaževanja Savorgnanovih nasprotnikov prisotno še zaničevanje, je najverjetneje le-to bilo naperjeno zgolj na družbeno inferiornost omenjenih briških kmetov. Najpogostejše pa so povezave s slovanskim jezikom oz. s slovanskimi toponimi in kraji, kjer naj bi prebivali Slovani. Nekateri avtorji bežno omenjajo, da prebivalstvo določenih vasi govori slovanski jezik, pri čemer imajo tovrstne omembe zgolj značaj kuriozitet, ki se v prvi vrsti osredotoča na lingvistično, ne toliko na etnično drugačnost. Na primer Jacopo Valvasone di Maniago v svojem delu *Descrizione dei passi e delle fortezze che si hanno a fare nel Friuli* bežno omeni, da v Šmartnem živijo kmetje, ki rabijo slovanske navade (ali oblačila) in jezik ("*habitato da contadini, li quali usano li abiti et la lingua schiava*"), prav tako tudi v vaseh na poti med Bovcem in goratim svetom nad Vidmom ("*contadini detti Schiavi*"), pa v rezijanskih vaseh Solbica (it. Stolvizza) in Bila (San

Giorgio di Resia) ("*i popoli parlano in lingua schiava*") (Valvasone, 1876, 5–7, 19). Tudi Pietro Antonio Codelli poroča, da nekatera območja goriške dežele uporabljajo slovanski jezik oz. dialekt ("*lingua schiavona; simil dialetto*") (Codelli, 1975, 194), na podlagi njegovega prikaza zaslužnih goriških osebnosti, pa lahko sklepamo, da jezikovni pripadnosti ni pripisoval bistvenega pomena, bila je le gola konstatacija brez čustvenega naboja, ki ga je jezikovna sfera pridobila šele v kasnejših stoletjih. V delu *Gli scrittori friulano-austriaci degli ultimi due secoli* namreč brez razlikovanja prikazuje različne osebnosti (npr. Martina Bavčarja, Antonija dell'Agata, Janeza Svetokriškega), ki so pripadale tako romansko kot slovansko govoreči skupnosti, a jih lingvistično in etnično ne razlikuje, bistvena je bila namreč le njihova deželna pripadnost, neodvisna od jezikovnih in etničnih razlik. Pri obravnavanju Bavčarja Codelli na primer izpostavi le njegovo ljubezen do domovine ("*suo amor per la patria*"), s čimer misli na Goriško (Codelli, 1975, 46). Indiferentnost do etnične in jezikovne pripadnosti tolminskih puntarjev, ki so označeni preprosto kot "*l'abitatori de monti di Gorizia*" in "*villani del Castello di Tolmino*", pa izraža spis *Irruzione dei Tulminotti* neznanega sodobnega avtorja, ki ne omenja ne lingvistične ne etnične pripadnosti Tolminev.

Glede jezikovnih razlik na splošno velja poudariti, da so obravnavani historiografi pokazali več posluha za jezikovne kot pa za etnične razlike. Sami so se čutili vpete v italijanski jezikovni in kulturni prostor, na katerega so navezovali tudi samo furlansko ozemlje. Nekateri avtorji, na primer Francesco di Toppo, Nicolò Canussio, Giovanni Candido, so jasno poudarili jezikovno pisanost tega območja, nekateri redki avtorji so se vsaj bežno dotaknili celo preteklih jezikovnih razmer. Nicoletti je zapisal, da so se v Furlaniji naselili "*Romani, Goti, Longobardi, Bavari, ovvero Schiavi e quasi tutte le nazioni del continente*," ki so z jezikovnim (!) mešanjem uničili čistost latinskega jezika in vpeljali jezik, ki je enoten z govori preostale Italije, pa čeprav ga drugi *Italiani* ne razumejo popolnoma (Nicoletti, 1927, 3). Izstopa dejstvo, da Nicoletti ob opisovanju privlačnosti furlanskega ozemlja za tuje etnične skupine izpostavi posledice jezikovne, ne etnične narave. Tudi Giovanniju Candidu se je zdelo vredno zabeležiti, da sodobna pisanost dežele temelji na naseljevanju in mešanju različnih jezikovnih (!) skupin ("*con la mescolanza barbara di tante lingue*"), a je pomenljivo pri tem podčrtal, da se zaradi tega niso spremenili italjski običaji in disciplina (Candido, 1521a). Jezikovne razlike, ki so jih mnogi avtorji lahko vsakodnevno doživljali, so iz praktičnih razlogov bile gotovo pomembne, njihov pomen pa so historiografi v določeni meri prepletali z etničnimi – tovrstno navezovanje ima zelo stare korenine, prisotno je namreč že v Stari zavezi (Geary, 2005, 26–43; Hobsbawm, 2002, 57–74, 113–114, 127–139; Štih, 1995, 1–2; 2005, 234; 2006, 38; Vodopivec, 2006, 57) – čeprav jih niso neposredno enačili z le-temi. Ostro enačenje etničnih oz. nacionalnih skupin in lingvističnih skupnosti je pridobilo na pomenu v 18. stoletju, ko je jezik postal eden izmed najpomembnejših kriterijev etničnosti oz. nacionalnosti. V današnji znanosti pa je

uveljavljeno spoznanje, da etnične in jezikovne skupnosti niso eno in isto in da jih je potrebno razlikovati, saj *"etnična identiteta neke skupnosti se ne izraža z jezikom (ali jeziki, ki so bili govorjeni v tej skupnosti), niti v materialni kulturi, ampak z etničnim imenom takšne skupnosti"* (Štih, 2006, 38). Že Ernesto Sestan je izpostavil pomembno dejstvo, in sicer da sama zavest o obstoju jezikovne skupnosti brez čustvenega naboja in politične konotacije, ki ju premore moderna nacionalna skupnost, predstavlja le go-lo konstatacijo, ki je ne gre enačiti z obstojem etnične oz. nacionalne zavesti (Sestan, 1952, 32–44).

V celoti gledano, lahko strnemo, da je bila odsotnost Slovanov, ki so živeli tesno ob boku romanskega prebivalstva, v spisih furlanskih historiografov preprosto odraz miselnega sveta obravnavanega obdobja ter sočasnih historiografskih praks in norm. Kar se tiče slovanskega prebivalstva sosednjih dežel, lahko ugotovimo, da ni bilo deležno posebnega zanimanja. Kar pa se tiče prebivalstva, ki je živelo na območju beneške Furlanije in habsburške Goriške, pa pride do izraza indiferentnost do prebivalstva, ki je bilo dojet kot povsem domače prebivalstvo, ki je zgolj govorilo slovanski jezik, ne pa kot etnični tujek. Že samo zaradi njihove domačnosti in posledično njihove samoumevnosti v očeh domačinov-historiografov je bilo pričakovati njihovo odsotnost v obravnavanih delih, ki so med drugim sledila tedanjim normam relevantnosti historigrafske snovi, iz katere so bili skoraj izključeni ne le nižji sloji, temveč tudi skupine, ki bi jih danes označili kot etnične, a ni rečeno, da so jih kot take ali izključno kot take dojemali tudi takratni historiografi. Poleg tega je iz primera "Turkov" razvidno, da so bile veliko bolj opažene in posledično deležne večje pozornosti – če izvzamemo pomen aktualnega dogajanja – etnične skupine, katerih drugačnost je bila občutena kot izrazito markantna in drugačna, kot pa etnične skupine, ki so že stoletja sobivale z romanskim prebivalstvom in ki so v grobem združevale podoben način življenja in navade.

FRIULIAN HISTORIOGRAPHY AND SOME ETHNIC, LINGUISTIC, RELIGIOUS, AND SOCIAL GROUPS

Neva MAKUC

ZRC SAZU Research station in Nova Gorica, SI-5000 Nova Gorica, Delpinova 12

e-mail: neva.makuc@zrc-sazu.si

SUMMARY

The paper examines the historiographic documents in the Friulian territory in the first three centuries under Venetian rule, established in 1420, which were written by local authors bound to the Roman linguistic and cultural realm. It stresses general tendencies in the perception of society and the manner in which the historiographers

perceived and categorized different ethnic, linguistic, religious, and social groups. During the period discussed, being a member of a certain social class played a crucial role in one's everyday life, representing the most deeply perceived criterion of social segregation. Historiographers focused mainly on political and military aspects of history, leaving out the destinies of the common people, who were examined only on rare occasions (for instance, in relation to the rebellion in 1511). The religious and linguistic criteria and the criteria associated with ethnicity in general were of secondary importance. The relationship of the historiographers towards ethnic groups is characterized by an overt biological conception. We assume that on one hand, based on early medieval tradition, they perceived their own community (Furlani, Forlanes, Foroiulienses) as a conglomerate of ethnically and linguistically diverse groups linked together by common political and social development, while on the other hand they perceived foreign ethnic groups as homogeneous and biologically determined communities.

Regarding historiographic documents as a whole, very little attention was paid to various ethnic groups, contemporary and medieval – with the exception of the so called "Turks", where the extensive intertwining of ethnical and religious characteristics, presence in current affairs and clear distinctions from the population of Friuli found their expression – which can be explained in terms of the mental world and the intellectual horizons of the time period discussed and its contemporary historiographic practices and standards.

Key words: mentality, historiography, Friuli, ethnic groups, Turks, Slavs

VIRI IN LITERATURA

Amaseo, G. (2004): *Historia della crudel zobia grassa et altri nefarii excessi et horrende calamità intervenute in la città di Udine et Patria del Friuli del 1511.* V: Bianco, F.: *La crudel zobia grassa. Rivolte contadine e faide nobiliari in Friuli tra '400 e '500.* Udine, Editoriale FVG, 127–223.

Asquini, B. (1974): *Ragguaglio geografico storico del territorio di Monfalcone.* 1741. Bologna, Arnaldo Forni editore.

Bini, G. (1872): *Crisi del Patriarcato di Aquileia. Memoria inedita.* Udine, Tipografia Jacob e Colmegna.

Candido, G. (1521a): *Commentariorum Aquileiensem libri octo.* Vol. I. Venetiis, Alessandro Bindoni.

Candido, G. (1521b): *Commentariorum Aquileiensem libri octo.* Vol. III. Venetiis, Alessandro Bindoni.

- Canussio, N. (1990):** De restitutione patriae. [Udine], Casamassima editore.
- Capodaglio, G. (1977):** Vdine illvstrata da molti suoi cittadini. 1645. Bologna, Arnaldo Forni editore.
- Capodaglio, G. (1852):** Dei fragmenti d'Aquileja. Trieste, Tipografia del Lloyd Austriaco.
- Codelli, P. A. (1783):** Dissertazioni storiche delle vicende della Chiesa Aquilejese, dirette ad una accademia di eruditi. Gorizia, Giacomo Tommasini stampatore.
- Codelli, P. A. (1975):** Gli scrittori Friulano-Austriaci degli ultimi due secoli. Terza edizione, Corretta, ed accresciuta dall'autore. 1792. Bologna, Arnaldo Forni editore.
- D'Ischia, G. G. (1662):** L'Impero moderno dell'Alemagna, epitome istorica. Udine, Nicolò Schiratti editore.
- D'Ischia, G. G. (1678):** La scena de' tragici amori longobardici. Auuenimenti famigliari, e di Corte da che quella bellicosa Nazione trapiantò il Seggio Reale in Italia, Ricauati dalle tenebre d'altissima dimenticanza, E ridotti in Istoria formale. Udine, Nicolò Schiratti editore.
- D'Ischia, G. G. (1684):** Il Re de' capitani Rodolfo Conte d'Habsprvgo, Primo del nome imperatore de' Romani e re' della Germania il Vittorioso. Fondatore dell'immortal Casa d'Austria Regnante, Istorici felicissimi presagi. Udine, Nicolò Schiratti editore.
- Fistulario, P. [1759]:** Discorso sopra la storia del Friuli detto nell'Accademia d'Udine da Paolo Fistulario addì X. Maggio dell'Anno MDCCLIX. Udine, Accademia d'Udine.
- Gortani, M. (1930):** Guida del Friuli. V. Gorizia con le vallate dell'Isonzo e del Vipacco. Udine, Società alpina friulana.
- Moisesso, F. (1623):** Historia della vltima gverra nel Frivli. Vol. I. Con le figure del Paese doue si ha guerreggiato, et vna tauola de nomi di alcune persone spetialmente in essa guerra interuenute et loro attioni, et auenimenti. Venezia, Barezzo Barezzi.
- Nicoletti, M. (1870–1871):** Il patriarcato d'Aquileia sotto Volfero di Colonia. Archeografo Trestino, serie II, vol. II. Trieste, 35–86.
- Nicoletti, M. (1927):** Leggi e costumi dei Furlani sotto diciotto Patriarchi d'Aquileia. Pradamano (Udine), Pietro Zampa editore.
- di Strassoldo, S. (1895):** Cronaca. Udine, Tipografia G. B. Doretti.
- Valvasone di Maniago, J. (1876):** Descrizione dei passi e delle fortezze che si hanno a fare nel Friuli, con distanza dei luoghi (tratta principalmente dal codice 1316 della Raccolta Cicogna). Venezia, Tipografia del Commercio di Marco Visentini.
- Valvasone di Maniago, J. (2005):** Dele incursioni de Turchi fatte nella Patria del Friuli con La descrizione de i passi. Università di Trieste (2005–04): http://www.univ.trieste.it/~niritall/lughi/infhum/testi/test_n-e/turchi.html.

- Bianco, F. (2004):** La crudel zobia grassa. Rivolte contadine e faide nobiliari in Friuli tra '400 e '500. Udine, Editoriale FVD.
- Cardini, F. (2003):** Evropa in islam. Ljubljana, Založba /*cf.
- Cronia, A. (1958):** La conoscenza del mondo slavo in Italia. Bilancio storico-bibliografico di un millennio. Padova, Officine Grafiche Stediv.
- Fontana, J. (2003):** Evropa pred zrcalom. Ljubljana, Založba /*cf.
- Freedman, P. (1997):** Kako si je srednjeveška elita predstavljala kmete. V: Luthar, O., Likar, V. (ur.): Historični seminar II. Ljubljana, Založba ZRC, 49–69.
- Geary, P. J. (2005):** Mit narodov. Srednjeveški izvori Evrope. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Hay, D. (1995):** Evropa: rojstvo ideje. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
- Hobsbawm, E. J. (1997):** La storia dal basso. V: Hobsbawm, E. J.: De historia. Saggi. Milano, Rizzoli.
- Hobsbawm, E. J. (2002):** Nazioni e nazionalismi dal 1780. Programma, mito, realtà. Torino, Giulio Einaudi editore.
- Makuc, N. (2006):** L'opera storica Commentariorum Aquileiensium libri octo di Giovanni Candido (ca. 1450–1528). Memorie storiche forogiuliesi, LXXXVI. Udine, 43–64.
- Mastnak, T. (1995):** "Etnično čiščenje" kot temelj Evrope (spremna beseda). V: Hay, D.: Evropa: rojstvo ideje. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče, 135–156.
- Mastnak, T. (1996):** Kristjanstvo in muslimani. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
- Mihelič, D. (2000):** Etnična podoba Karantanije in njenih prebivalcev v spisih zgodovinarjev od 15. do 18. stoletja. V: Bratož, R. (ur.): Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche: Anfänge der slowenischen Ethnogenese. Ljubljana, Narodni muzej Slovenije – Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 839–961.
- Pust, K. (2007):** Podoba "Turka" v krščanskih deželah vzhodnega Jadrana v zgodnjem novem veku. Acta Histriae, 15, 1. Koper, 209–234.
- Schulze, H. (2003):** Država in nacija v evropski zgodovini. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Sestan, E. (1952):** Stato e nazione nell'alto medioevo. Ricerche sulle origini nazionali in Francia, Italia, Germania. Napoli, Edizioni scientifiche italiane.
- Štih, P. (1995):** O novem branju starih virov. Kronika, 43, 1–2. Ljubljana, 1–2.
- Štih, P. (2000):** Strukture današnjega slovenskega prostora v zgodnjem srednjem veku. V: Bratož, R. (ur.): Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche: Anfänge der slowenischen Ethnogenese. Ljubljana, Narodni muzej Slovenije – Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 355–394.

- Štih, P. (2004):** Državne tvorbe v srednjem veku na slovenskem ozemlju. V: Kordiš, I. (ur.): *Od držav na Slovenskem do slovenske države*. Kočevje, Pokrajinski muzej, 13–46.
- Štih, P. (2005):** Nacionalizem kot zgodovinski nesporazum (spremna beseda). V: Geary, P. J.: *Mit narodov. Srednjeveški izvori Evrope*. Ljubljana, *Studia humanitatis*, 221–237.
- Štih, P. (2006):** Miti in stereotipi v podobi starejše slovenske nacionalne zgodovine. V: Ferenc, M., Petkovšek, B. (ur.): *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino*. Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije. Ljubljana, *Zveza zgodovinskih društev Slovenije*, 25–47.
- Vodopivec, P. (2006):** Začarani krog nacionalne zgodovine. V: Ferenc, M., Petkovšek, B. (ur.): *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino*. Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije. Ljubljana, *Zveza zgodovinskih društev Slovenije*, 49–59.
- Wolfram, H. (1991):** Karantanija med vzhodom in zahodom. Obri, Bavarci in Langobardi v 8. in 9. stoletju. *Zgodovinski časopis*, 45, 2. Ljubljana, 177–187.